

П. Бондарчук

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
(середина 1960-х – середина 1980-х років)

Після 1991 р. з'явився ряд монографій та статей, в яких була проаналізована проблема релігійної політики в Україні. Більшість цих праць присвячені, насамперед, загальним проблемам функціонування церкви в радянському суспільстві. Проблема релігійної політики в даних дослідженнях розглядалася лише у цьому контексті. Серед досліджень, присвячених релігійно-церковному життю України, були: "Православ'я в новітній історії України"¹, "Православна Церква в тоталітарній державі"², "Греко-католики в Україні"³ В. Пащенко, "Руська православна церква в ХХ столітті" Д. Поспеловського⁴, четвертий і п'ятий томи десяти томної "Історії релігії в Україні": "Католицизм"⁵ і "Протестантизм в Україні"⁶, "Випробування вірою" О. Бажана, Ю. Данилюка⁷ та ін. Існували праці, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз" І. Андрухів⁸, "Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)" С. Яремчука⁹, колективна монографія "Держава і церква на Полтавщині за радянської доби" (розділ написаний В. Войналовичем¹⁰) та ін.

Кінець 1960-х – початок 1980-х років характеризувався послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х, продовжували спостерігатись у більш м'якшій формі. В грудні 1964 р. Верховний суд СРСР КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення "соціалістичної законності" щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр.¹¹ У січні 1965 р. президією Верховної Ради СРСР була прийнята постанова "Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих"¹², а 13 серпня 1965 р. відповідну постанову прийняла президія Верховної Ради УРСР¹³. Радянське релігійне законодавство в зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж дії проти них носили явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних чиновників.

Одним із перших нововведень в середині 1960-х була зміна в структурі державних органів, які контролювали релігійну сферу. Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. Рада в справах РПЦ і Рада в

справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган – Раду в справах релігій¹⁴. 10 травня 1966 р. було прийнято "Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР", яке окреслювало функції та права цього органу¹⁵.

Законодавчі ініціативи торкалися також обліку релігійних організацій та споруд, порядку розгляду скарг і заяв віруючих. 31 жовтня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР затвердила "Інструкцію про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і споруд, а також порядку реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу". 18 квітня 1968 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян"¹⁶. В останньому документі робився акцент на розгляді всіх документів громадян.

Два документи, які визначали відповідальність за порушення релігійного законодавства, були прийняті 26 березня 1966 р. президією Верховної Ради УРСР. Указ "Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу" визначав адміністративні порушення законодавства. В число подібних дій підпадало ухиляння керівників релігійних організацій від реєстрації об'єднання в органах влади, порушення правил організації проведення релігійних зборів та інших акцій, організація і проведення служителями культу дитячих та юнацьких релігійних зборів, гуртків, що не мали відношення до відправлення культу. За подібні порушення передбачався штраф у розмірі 50 руб.¹⁷

Постанова Президії Верховної Ради УРСР "Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР" від 26 березня визначала порушення, які підпадали під кримінальну відповідальність. До них відносилися: примусове проведення зборів і здійснення оподаткування на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення для масового розповсюдження звернень, листівок та інших документів, що закликали до невиконання релігійного законодавства; вчинення обманних дій з метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок; організація і систематичне проведення занять з навчання релігії для неповнолітніх.

За цією постановою до кримінальної відповідальності могли притягнутись і чиновники за відмову в прийомі на роботу чи до навчального закладу, за звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення пільг та інших істотних обмежень громадян¹⁸. Як бачимо з документа, державні санкції могли бути застосовані і за порушення прав віруючих з боку чиновників, хоча ці слова були лише декларацією, які в реальному житті не знаходили втілення.

Загалом, лише у 1967 р. до адміністративної відповідальності в УРСР було притягнуто 400 осіб.¹⁹ Найчастіше це були представники протестантських громад. Влада намагалась обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Оскільки ці течії не вбачали свого існування поза нею, це призводило до великої кількості порушень.

Владою також були здійснені кроки для посилення контролю над релігійними об'єднаннями. Постанова РМ СРСР, прийнята 1 квітня 1969 р., наголошувала на упорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вжитті заходів щодо тих, які ухиляються від цього акту і поживавлення роботи комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання²⁰. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері.

Значна увага в боротьбі з релігією також надавалась атеїстичному вихованню. Так, 16 липня 1971 р. була прийнята постанова ЦК КПРС "Про посилення атеїстичного виховання населення", в якій зазначалося, що в ряді регіонів "партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів". Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання²¹.

Ставлення радянської влади до релігії яскраво ілюструє один з документів уповноваженого Ради в справах релігій (РСР) по УРСР, присвячений заходам по виконанню постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. та ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. "Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971–1972 роки". В ньому зазначалося, що керуючись цими документами апарат ради "буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави по відношенню до релігії і церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології..."²². Атеїстичне виховання в першу чергу спрямовувалося на молодь, якій влада "будувала" позарелігійне майбутнє.

В Україні в цей період також приймалися численні постанови. У першій половині 1970-х років ЦК Компартії України були прийняті наступні постанови: "Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України від 11 липня 1968 року "Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення" (жовтень 1970 р.); "Про посилення атеїстичного виховання населення" (серпень 1971 р., постанова прийнята на виконання відповідної постанови ЦК КПРС); "Про створення Львівського державного музею історії релігії і

атеїзму" (листопад 1972 р.); "Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР" (лютий 1973 р.); "Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами" (вересень 1973 р.); "Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів" (березень 1974 р.); "Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР" (листопад 1974 р.); "Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР" (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні секретаріату ЦК обговорювалися питання "Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму"²³.

За даний період вийшли також такі основні постанови Ради міністрів УРСР: "Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культу" (вересень 1970 р.); "Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)" (листопад 1972 р.); "Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцненню матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів" (травень 1973 р.); "Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР" (листопад 1974 р.); "Про затвердження "Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР" (лютий 1975 р.)²⁴. Як бачимо, кількість партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, була неймовірно велика.

Насиченими за кількістю прийнятих постанов, були й наступні роки. Значна кількість документів, що стосувалася релігійної сфери, була свідченням певною мірою декларативності дій. Зокрема, 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР", яким було упорядковано і систематизовано правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній, розглядали майнові проблеми функціонування молитовних споруд²⁵.

7 жовтня 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР²⁶, а 20 квітня 1978 р. – Конституція Української РСР²⁷. У них гарантувалися свобода совісті, право сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. Звернімо увагу на "демократичність" Конституції – право вести атеїстичну пропаганду було зафіксоване, а право вести релігійну пропаганду – ні.

У радянському суспільстві важливу роль мав відігравати екуменізм. У доповіді голови Ради в справах релігії при РМ СРСР В.Куроєдова на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. відзначалося,

що керівництво Церков велике значення приділяло впровадженню екуменічної свідомості в маси віруючих. Служителям культу рекомендувалося більше читати проповідей на екуменічну тематику. В православних храмах почало практикуватися служіння з інославами. В.Куроєдов зазначав, що в подальшому духовенство розраховує досягнути організації спільних богослужінь віруючих, що належали до різних конфесій²⁸. Синод РПЦ навіть прийняв рішення, згідно якого віруючі Старообрядницької і Римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) в Руській православній церкві²⁹. Митрополит Никодим в "Журнале Московской патриархии" писав, що це рішення допоможе зміцнити стосунки РПЦ з РКЦ і старообрядництвом і таким чином полегшити шлях до віросповідної єдності³⁰. Релігійний екуменізм з подачі влади мав на меті не що інше як централізаційні уніфікаційні наміри – бажання в майбутньому підпорядкувати віруючих єдиному центру, за яким значно легше здійснювати контроль і маніпулювати ним.

У період правління Брежнєва спостерігалось певне збільшення студентів семінарій та духовних академій. Якщо в 1977 р. на денних відділеннях навчалось 788 чол., заочному – 814, то до 1981 р. ця цифра зросла відповідно до 900 і 1000–1100³¹. В Одеській семінарії число студентів зросло із 120 в 1974 р. до 260 в 1980 р.³²

Одночасно продовжувалася попередня практика насадження атеїстичного світогляду, в тому числі через поширення радянської обрядовості. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ, В.Щербинський наголошував: "Активно сприяють вихованню трудящих нові радянські свята і обряди. Дуже важливо, щоб усі урочисті події громадського і особистого життя людини були насичені глибоким ідейним змістом, залишаючи незгладимий пам'ятний слід"³³. Радянська обрядовість повинна була сприяти витісненню з побуту релігійних свят та обрядів. Ідейно-виховна робота, що здійснювалася та спрямовувалася парторганізаціями, повинна була нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю громадянами СРСР релігії у будь-якій формі та виявах³⁴. Радянська обрядовість була "м'якою" формою атеїзації населення, яка не викликала активного спротиву.

У "брежнєвську добу" практикувалося нагородження найвищих керівників РПЦ радянськими нагородами. 23 січня 1979 р. голова президії Верховної Ради УРСР О.Ватченко вручив орден Дружби народів екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету. Як відзначалося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня, митрополит був нагороджений за патріотичну діяльність на захист миру. В анотації до указу було додано, що екзарх був нагороджений і в

зв'язку з 50-річчям з дня народження. Того ж дня голова Українського республіканського комітету О.Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль радянського комітету захисту миру "Борцю за мир" і медаль Радянського Фонду Миру³⁵. Застосування політики "батога і пряника" сприяло подальшому "одержавленню Церкви". В очах простих народних мас окремі представники духовенства сприймалися як сановиті державні чиновники. В народі функціонували міфи про їх вплив на прийняття вагомих суспільно-політичних рішень тощо та надзвичайно високий освітній рівень рядових представників духовенства.

Спостерігалось певне послаблення тиску на інші релігійні організації, яке періодами змінювалося застосуванням жорстких заходів. Послаблення тиску на греко-католиків у середині 1960-х рр. змінились акціями проти греко-католиків, починаючи з жовтня 1968 р. Впродовж кінця 1968–1969 рр. було здійснено обшуки і допити багатьох греко-католицьких священників³⁶. Зазнавала Греко-католицька церква переслідувань і пізніше. Навіть у перші роки перебудови радянські чиновники не позбулися своїх старих методів³⁷. Однак у "брежнєвську добу" переслідування греко-католиків було менш сильним, ніж раніше. Державні органи часто, знаючи про греко-католицькі богослужіння, закривали на них очі. Так, у 1981 р. під час допиту єпископа Іоанна Семедія співробітником КДБ, останній лиш зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти чоловік, інакше вони будуть вважатись несанкціонованим мітингом³⁸. Влада вважала, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Радянською політикою у сфері релігії було зумовлене навіть видання релігійної літератури. Так, у серпні 1968 р. відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого Ради в справах релігій при Раді міністрів СРСР по Українській РСР про видання на замовлення екзархату україномовного православного молитовника (тираж до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у м. Львові щомісячного журналу екзархату "Православний вісник" (тираж – 10 тис. прим.). "Ці видання для віруючих, – як зазначалось у доповідній записці завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевеля від 10 липня 1968 р., – були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення"³⁹.

Після дозволу реєстрації громад багатьох релігійних течій, які діяли раніше нелегально, багато громад не бажали реєструватися. Так, уповноважений Ради в справах релігій по Одеській області В.Коновалов щодо п'ятидесятників зазначав, що свою відмову реєструватися вони пояснюють такими словами: "Ви і так всіх нас знаєте,

навіщо нам ще записуватися", "Свобода совісті передбачає, що вірити в бога – це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітуватися"⁴⁰. Активіст п'ятидесятницької громади з с. Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т.Ф.Димов заявив: "Ми в реєстрації колись то були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом, коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди же нас не врятують"⁴¹. Один з активістів громади євангельських християн-баптистів (ЄХБ) с. Бакумівка Рокитнянського району Київської області В.Белобров заявив: "Хоча ви нас і штрафуйте, реєстраційні документи ми не візьмемо. Цим ми порушимо вимоги Біблії"⁴². Представники одних релігійних течій, відмовляючися від реєстрації, розглядали її як одну з форм боротьби радянської влади з релігією і їхньою течією, зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує вимоги Біблії.

Слід відзначити, що багато сект, які не були зареєстрованими, формально не вважалися забороненими. Так, у листі Ради в справах РПЦ до головної редакції УРЕ зазначалося: "Треба слово "заборонені" замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти немає, а осудження окремих осіб (в першу чергу керівників) є результатом конкретних злочинів"⁴³.

Незважаючи на певні послаблення у сфері релігії, до віруючих часто застосовували штрафні санкції, і навіть притягували до кримінальної відповідальності. Так, М.Климошенко та Г.Арнаутов (голова і пресвітер незареєстрованої ЄХБ) 25 вересня 1980 р. були засуджені до 2 років позбавлення свободи в ІТК (перший – загального режиму, другий – суворого) за організацію в м. Херсоні групових релігійних дій і участь в них. Раніше вони неодноразово попереджались щодо припинення цих зібрань⁴⁴. Д.Чумак (свідок Єгови) 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м. Горлівки був засуджений на 3 роки позбавлення волі з утриманням в ІТК загального режиму за відмову служити в збройних силах через релігійні переконання⁴⁵. Такий же вирок за відмову служити отримав житель м. Тореза М.Івань (свідок Єгови)⁴⁶. Житель м. Харцизька Донецької обл. Є.Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. був засуджений на 3 роки позбавлення свободи в ІТК загального режиму за незаконну організацію релігійного зібрання і організацію спротиву працівникам міліції⁴⁷.

Судом м. Миколаєва були засуджені П.Зайченко і ще двоє віруючих. Їм інкримінувалося звинувачення, що вони "розпивали вино із однієї

чаші, тривалий час молились на колінах із закритими очима". Голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В.Куроедов у доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити запитання: "В чому ж тут склад злочину?"⁴⁸.

Один з керівників РЦ ЄХБ Г. Вінс кілька раз був засуджений до позбавлення волі (в 1966 р. на 3 роки і в 1974 р.)⁴⁹. Під тиском зарубіжної громадськості його вислали з СРСР.

У 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 чоловік, з них 17 – членів РПЦ, 3 – ЄХБ, 55 – свідків Єгови, 5 – адвентистів-реформаторів, 12 – РЦ ЄХБ, 14 – незареєстрованих п'ятидесятників, 4 – віруючих інших конфесій⁵⁰.

Влітку 1983 р. Християнський комітет захисту прав віруючих у СРСР (громадська організація) надіслав Асамблеї Всесвітньої Ради Церков (ВРЦ) у Ванкувері свідчення, в якому говорилося, що зросло число віруючих, які знаходилися в ув'язненні (на той час близько 300 чол.) і 25000 п'ятидесятників висловили бажання виїхати за кордон, однак їм відмовили⁵¹.

Мало місце позбавлення батьківських прав віруючих, що належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно втягують дітей у релігійні справи⁵². Крім релігійного виховання наводились інші звинувачення, однак, окремо на них ніхто б не звернув уваги.

Радянські органи контролювали призначення кадрів в зареєстрованих релігійних громадах. Серед духовенства загальноновизнаним був факт, що влада відсіює "фанатиків" із числа бажаючих навчатися в духовних навчальних закладах, навчання там здійснювалося під контролем Ради в справах релігій, впроваджувались агенти КДБ в середовище студентів⁵³.

Деяко відмінним було ставлення до церкви в період правління В.Андропова. Канадський дослідник В.Поспеловський зазначає, що в цей період в релігійній політиці простежується двоїстість. З одного боку, спостерігалось посилення репресій проти інакомислячих, в тому числі віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження літератури релігійного змісту⁵⁴. З іншого боку – ліберальним було ставлення до РПЦ: "... В 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир, і хоч рішення про його повернення формально було підписано ще Брежньєвим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов і церковні кола в Росії цілком виправдано приписують заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледве не подвоєння при ньому чисельності учнів в духовних школах..."⁵⁵. Поспеловський пояснює причину певних поступок РПЦ з

боку Андропова тим, що він як колишній голова КДБ добре розумів реальну ситуацію в країні, знав, що країна і господарство перебувають на межі катастрофи, вимоги про відкриття храмів стають більш наполегливими, а віруючі були найбільш роботящою частиною населення⁵⁶. Однак поступки в релігійній сфері стосувалися в основному РПЦ. Більшість релігійних течій перебувала поза "зоною лояльності" з боку влади.

В той же час червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. закликав до активізації атеїстичної пропаганди серед населення. У доповіді члена політбюро ЦК КПРС секретаря ЦК КПРС К.Черненка наголошувалося: "Не можна послабляти роботу і з такою специфічною групою населення, як віруючі". Одночасно визнавалося, що під впливом релігії знаходиться частина населення, "не така вже й мала". Акцент у боротьбі з релігією робився на пропагандистсько-освітній діяльності: "Комуністи послідовні атеїсти, але свій світогляд вони нікому не нав'язують. Наш метод – освіта, переконання, пропаганда"⁵⁷.

Більш жорстку позицію щодо церкви, вважає Д. Поспеловський, зайняв режим М.Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн Свято-Данилівського монастиря і лише після отримання "цінних подарунків і обіцянки, що там буде не монастир, а адміністративний центр церкви з персоналом відділу зовнішніх церковних зносин, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято". (Проте монастир все ж таки пізніше було відкрито)⁵⁸.

Однак жорстких партійних документів, спрямованих на боротьбу з релігією у 1984 р., прийнято не було. У квітні 1984 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядалися питання шкільної реформи. На питаннях атеїзму не акцентувалось уваги⁵⁹.

Певна відповідальність за посилення антирелігійної політики за правління Черненка лежить на М.Горбачові. Передова стаття "Наступ нашої ідеології" опублікована в газеті "Правда" 12 січня 1985 р., в якій вимагалось посилити боротьбу проти релігії, націоналізму та буржуазної пропаганди і т.д.⁶⁰, з'явилася не без його згоди.

У старому атеїстичному дусі була складена і прийнята на XXVII партійному з'їзді (лютий 1986 р.) Програма КПРС. В ній наголошувалося: "Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобів, не допускаючи образи почуттів віруючих".⁶¹

У 1986 р. публікації, у яких робилися випадки проти віри, були досить поширені, однак вони втрачали свою агресивність. До питань

віри все більше зверталися у своїх творах радянські письменники. Рубіж 1986–1987 років став поворотним моментом в становищі віруючих та релігії в СРСР. Керівництво СРСР на чолі з М.Горбачовим в умовах кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки інтелігенції, змушене було йти на поступки, в тому числі і в релігійних питаннях. Не останню роль відіграло і ставлення Заходу.

Підбиваючи висновки, слід відзначити, що усунення М.Хрущова від влади сприяло певній лібералізації релігійної політики. Влада відмовилася від прямого порушення конституції та інших державно-нормативних актів у релігійній сфері. Боротьба з релігією починає носити більш завуальований прихований характер. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих.

Для досліджуваного періоду притаманна значна кількість компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про те, що влада активно бореться з релігією, але й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією більше зміщується у сферу здійснення атеїстичної пропаганди. Незважаючи на певну лібералізацію релігійної політики, кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері залишається значним. Радянська ідеологія до певної міри відіграла роль релігійної у радянському секуляризованому суспільстві.

¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – Полтава, 2001.

² Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002.

⁴ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XXвеке. – М.: Республика, 1995.

⁵ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000.

⁶ Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ін-т філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Відділення релігієзнавства. – Т.4. Католицизм. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 2001.

⁷ Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ін-т філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Відділення релігієзнавства. – Т.5. Протестантизм в Україні. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2002.

⁸ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004.

⁹ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці: Рута, 2004.

-
- ¹⁰ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002.
- ¹¹ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – С.111.
- ¹⁴ Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України. – С.232; Собрание постановлений Союза Советских Социалистических Республик. – 1965. – №225. – С.521; Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Герд Штриккер. – Т.2. – М.: Пропилеи, 1995. – С.64.
- ¹⁵ Русская Православная Церкви в советское время (1917–1991... – С.65; Законодательство о религиозных культуах. – М., 1971. – С.124.
- ¹⁶ Яремчук С. Назв. праця. – С.179.
- ¹⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – №13. – Ст.68; Про релігію і атеїзм: (Зб. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1973. – С.233.
- ¹⁸ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – №13. – Ст.70; Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1973. – С.233-234.
- ¹⁹ Яремчук С. Назв. праця. – С.181.
- ²⁰ Там само. – С.182.
- ²¹ Про релігію та атеїстичне виховання. – С.163-164; Об идеологической работе КПСС: Сб. док. – М.: Политиздат, 1977. – С.309-310.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.247. – Арк.173.
- ²³ Там само. – Оп.25. – Спр.1201. – Арк.4-5.
- ²⁴ Там само. – Арк.5-6.
- ²⁵ Про релігію і атеїстичне виховання. – С.224-236; Відомості Верховної Ради УРСР, – 1976. – №46. – Ст.420.
- ²⁶ Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Прийнята на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 р. – К.: Політвидав України, 1983. – С.22.
- ²⁷ Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. – К.: Політвидав України, 1978. – С.17.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.11 зв.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Поспеловский Д.В. Назв. праця. – С.343.
- ³² Там само. – С.342-343.
- ³³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1976. – С.67.
- ³⁴ Косуха П.І., Терещенко Ю.І., Шимко І.М. Про так званих "рятівників" баптизму. / Т-во "Знання УРСР". – К., 1977. – С.17.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.123. – Арк.10; За діяльність на захист миру // Вісті з України. – 1979. – №5. – Січень. – С.2.

-
- ³⁶ Митрополит Володимир (Стернюк). – Львів, 1991. – С.27-28.
- ³⁷ Там само. – С.29.
- ³⁸ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С.57.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.42. – Арк.30.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.130. – Арк.90.
- ⁴¹ Там само. – Арк.90-91.
- ⁴² Там само. – Спр.127. – Арк.56.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.446. – Арк.12.
- ⁴⁴ Там само. – Оп.7. – Спр.149. – Арк.163-164.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.16-17.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.18-19.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.147. – Арк.12-14.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.16.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.3.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.148. – Арк.12.
- ⁵¹ Элліс Дж. Русская православная церковь: согласие и инакомыслие. Пер. с англ. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – С.264.
- ⁵² Див. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.15. – Арк.15-18 та ін.
- ⁵³ Поспеловский Д.В. Назв. праця. – С.343.
- ⁵⁴ Поспеловский Д.В. Назв. праця. – С.380.
- ⁵⁵ Там само. – С.380-381.
- ⁵⁶ Там само. – С.381.
- ⁵⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14–15 червня 1983 року. – К.: Політвидав України, 1983. – С.57.
- ⁵⁸ Поспеловский Д.В. Назв. праця. – С.382.
- ⁵⁹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 10 квітня 1984 року. – К.: Політвидав України, 1984. – 32 с..
- ⁶⁰ Правда. – 1985. – 12 января.
- ⁶¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. – К.: Політвидав України, 1986. – С.52. – С.385.